

Korányi András

AZ EVANGÉLIKUS EGYHÁZ ÉS A NEMZETI, NEMZETISÉGI KÉRDÉSEK A BÉCSI DÖNTÉSEK UTÁN

SÓLYOM JENŐ (†1976) EMLÉKEZETÉRE

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békerendszer mind egész Európában, mind a trianoni döntés következményeitől súlyosan érintett Magyarország és a kelet-közép-európai és észak-balkáni térség területén nyitva hagyott, illetve állandósított húsba vágó gazdasági, politikai, katonai, etnikai, kulturális és társadalmi problémákat és ellentéteket, amelyek tartósan az átrendeződés – illetve valójában a rendezetlenség – állapotában tartották a kontinens viszonyait. A világméretű kihatással jelentkező európai fejlemények és az 1920-as trianoni békedöntés összefüggéseiben megjelent átfogó és elemző művek és tanulmányok mellett felértékelődött manapság az egyes részterületek vizsgálata is. Ezért a kisebbségben élő magyarországi evangélikusság sorsának áttekintése is indokolt vállalkozás, amiben a korabeli egyháziaknak – teológusoknak, egyházvezetőknek és az érdekelt társadalmi mozgalmak képviselőinek – a tanulmányai és véleménye is hozzájárulhatnak a korszak teljesebb megértéséhez.

Az 1920-as trianoni döntés következményei a magyarországi evangélikusságra

Az első világháborút lezáró békerendszer Kelet-Közép-Európa területén, különösen is a történelmi Magyar Királyságra vonatkozóan messzemenő következményekkel járt. Az ország terület- és népességvesztése, illetve a fennmaradt Magyarországot körülvevő utódállamok kialakítása és berendezkedése teljesen átalakította a térségben az egyházak, vallásfelekezetek évszázados szerkezetét, arányait, társadalmi-kulturális beágyazottságát is. Az átalakulás nagyságrendjét jól érzékeltetik a statisztikai számok is:

Magyarország lakosságának százalékos felekezeti megoszlása a trianoni döntés tekintetében
(Forrás: KSH, Révai nagy lexikona)

	1910 (millió fő)	1920 Trianon előtt (millió fő)	1920 Trianon után (millió fő)	Veszteség (%-ban)	Veszteség (ezer fő)	1930 (millió fő)
Összlakosság	18,264		7,987			8,685
Római katolikus	49,3	52,1	62,9	-57,0	6,110	67,1
Görög katolikus	11,0	9,7	2,1	-91,0	1,860	
Református	14,3	12,6	21,3	-37,7	0,980	20,9
Evangélikus	7,1	6,3	6,3	-63,8	0,855	6,1
Ortodox	12,8	14,3	1,0	-97,9	2,926	
Unitárius	0,4	0,3	0,1	-93,1	0,069	
Zsidóság	5,0	4,5	6,2	-49,5	0,461	5,1

A felekezeti lebontású adatokból könnyen kiolvashatók a legfontosabb következmények. Először is az, hogy a különböző felekezetek nem egyforma mértékben voltak érintettek, és érintettségüket elsősorban a nemzetiségekhez kötődő történelmi-földrajzi háttérüket szem előtt tartva érthetjük meg. Akár a keleti ortodox, akár a görögkatolikus felekezetekhez tartozók történelmi vagy etnikai-nemzetiségi gyökereit tekintjük, jobban érthető, hogy szinte teljes egészében a trianoni határon kívülre kerültek. (Ugyanez az összefüggés érvényes az unitárius felekezetre is regionális beágyazottsága következtében.) Hasonló magyarázatokat kell keresnünk az evangélikusság közel kétharmados létszámvesztése mögött is: több nemzetiséghez kötődő történelmi-földrajzi gyökerei miatt járt az 1920-as kényszerváltoztatás ilyen nagymértékű és megrendítő konzekvenciákkal.

Az evangélikusságot érintő főbb nemzetiségi arányváltozások a trianoni döntés nyomán
(Forrás: KSH)

	1910 (millió fő)	1920 – Trianon után (millió fő)	Veszteség (%-ban)	Veszteség (millió fő)
Összesen	18,264	7,987		
Magyar	9,945	6,723	33,1	3,327
Német	1,903	0,554	72,8	1,483
Szlovák	1,946	0,165	91,6	1,803

Az adatok elemzéséből könnyen kiolvasható a másik jelentős változás is, a Magyarország új határain belül maradt kereszténység, az ún. történelmi felekezetek egymás közötti arányainak alapvető megváltozása. A felekezeti sokféleség drámai beszűkülése figyelhető meg, amely jelentősen hatott a római katolikus egyház

többségi helyzetének további megerősödésére. Ugyancsak kitűnik a számokból a reformátusság arányszámának és ezzel együtt társadalmi-politikai befolyásának hirtelen megnövekedése. Mindezek tükrében világosan felvázolható az a kettős problémahalmaz, amely az evangélikus egyház elmúlt évszázadának kiindulópontjából adódott: egyrészt a szétszakított belső szerkezetéből eredő működési zavarok és nemzetiségi konfliktusok következtében, másrészt az egyházak és vallásfelekezetek gyökeresen átalakuló társadalmi-politikai helyzetéből, amelyben meg kellett találnia megváltozott státuszát, meg kellett fogalmaznia új egyházi identitását.

Annak, hogy a két világháború közötti revizionizmus mélyen hatott az egyházi közösségekre is, egyaránt lehetett kiindulópontja az 1920-ban bekövetkezett történelmi nagyságrendű sorsfordulat, de a magyarság ügye melletti fokozott elköteleződés is. A revizionista remények és törekvések történetében az 1938-as első, majd az 1940-es második bécsi döntés jelentette a beteljesedés pillanatát még akkor is, ha ennek a háttérben az erre az időre már egyensúlyát veszített európai politikai rendszer következtében nem állt a kontinentális nagyhatalmak egysége. A brit és francia érdektelenség hivatalos bejelentése után lényegében Németország és Olaszország nemzetközi döntőbíráskodásával meghozott döntések az etnikai alapú revíziót valósították meg.¹ Ettől a folyamattól volt elhatárolható a nemzetközi döntések nélküli, katonai megszállással végrehajtott területszerzés 1939-ben Kárpátalján, illetve 1941-ben a Bácskában. A Magyarországhoz visszatérő, illetve általa katonai erővel elfoglalt területek átmenetileg jelentősen megváltoztatták az egyházak – közöttük a magyarországi evangélikus egyház két, területében is érintett egyházkerületének – életét, a szervezeti változásnál is fontosabb volt azonban a döntések nemzeti és nemzetiségi identitás terén megmutatkozó hatása.

A német Memorandum és fogadtatása az evangélikus egyházban

Az 1938. november 2-ai első bécsi döntés, amely Ausztria és Csehszlovákia jelentős részének német bekebelezésével, azaz a Harmadik Birodalom határainak keleti kiterjesztésével egy időben jött létre, erős aktivitást váltott ki a kelet-közép-európai régió, benne a visszatérő területekkel is gyarapodó Magyarország németiségének a soraiban. Az 1923 után önszerveződő módon meginduló, kulturális egyesület formájában élő német nemzetiségi hagyományápolás korszakát ezzel a fordulattal hazánkban is felváltotta a német érdekérvényesítés új szakasza: az immár szomszédos hitleri Németországgal a háttérben 1938. november 26-án megalakult Budapesten

¹ A bécsi döntéseket a nyugati hatalmak, Nagy-Britannia és Franciaország is érvényesnek ismerte el, és csak a második világháborút lezáró 1947-es békeszerződés során nyilvánították végleg semmisnek.

a Volksbund der Deutschen in Ungarn szervezete. Az 1939 áprilisában összeállított Alapszabályban mindössze annyi szerepel, hogy „a Volksbund célja a német néphez tartozó magyar állampolgárok kulturális igényeinek a népi élet megnyilvánulásainak minden területén való előmozdítása és támogatása, a hazához való kötődésnek az ápolása és erősítése”.² A „minden területen” megfogalmazáson túl nem találunk bővebb kifejtést a szövegben, ellenben Franz Baschnak, a Volksbund vezéralakjának a szervezet megalakulásakor mondott szavai már sejtették, hogy ez alól az egyházi élet sem lesz kivétel: „Népünk összegyűjtése és gondozása tekintetében a Volksbundban nem ismerünk életkori határt és nemi, felekezeti vagy hivatásbeli, származási és osztálykülönbségeket.”³ A népiség ápolása és szervezése többé nem csupán kulturális kérdés volt, hanem a németiség népi önszerveződésének és egyben offenzív autonóm elkülönülésének programja is, amelynek alapján a nemzeti hovatartozás minden más elvi alapot maga alá gyúrt. Idevágóan emeli ki Norbert Spannenberger, a Volksbund történetének kutatója az első látásra meglepő történelmi összefüggést: „A Volksbund megalakulása végső soron a Harmadik Birodalom politikájának volt köszönhető [...] ezt ugyanakkor az alapítók összhangba hozták Magyarország revíziós politikájának a sikerével.”⁴ A Volksbund tehát egyszerre hangoztatta a „németiség újraszervezésének” és a „magyarosítási kényszer” elleni fellépésnek a programját.

Ezek a szempontok nyertek még határozottabb formát az 1940. augusztus 30-án meghozott második bécsi döntés után, amellyel egy időben és helyen írták alá a népcsoportokra vonatkozó kormányközi protokollt Németország és Magyarország képviselői. Az egyezmény szövege⁵ tételesen tartalmazta, hogy a Magyar Királyság semmilyen formában nem korlátozhatja a német népcsoporthoz tartozás, illetve az ebből eredő nemzetiszocialista világnézet iránti elkötelezettség kifejezését, garantálja a jogot a német iskolák és tanárképzés feltételeinek biztosítására, tartózkodik irányukban mindennemű magyar asszimilációs kényszertől, s ezért cserébe a magyar állammal szembeni lojalitást a német népcsoport minden tagjának tiszteletben kell tartania. Ez az államközi megállapodás volt a közvetlen kiváltó oka annak a nyilatkozatnak, amelyet *Memorandum evangélikus német gyülekezeteink égető kérdéseinek megoldásáról* címmel adtak át az öt összeállító személy⁶ aláírásával –

² Satzung des Volksbund der Deutschen in Ungarn §2. In: SPANNENBERGER 2002, 407. o.

³ SPANNENBERGER 2002, 149. o.

⁴ Uo. 152. o.

⁵ Uo. 415–417. o.

⁶ Scholtz Ödön ny. esperes, Schrödl Mátyás alesperes, dr. Weidlein János gimnáziumi igazgató, Zimmermann János ny. esperes, Spiegel-Schmidt Frigyes egyházkerületi missziós lelkész – később csatlakozott dr. Gündisch Guidó, a Pesti Német Egyház felügyelője.

akik a hazai német evangélikus gyülekezetek szószólóit megillető igénnyel léptek fel – az Evangélikus Egyházegyetem Elnökségének 1940. november 4-én.

A német *Memorandum* létrejöttének, illetve az azt követő közegyházi vitának a körülményeit meglehetősen részletességgel tárgyalja Harmati Béla egy 2009-ben tartott előadásában.⁷ Itt azonban sokkal fontosabb az, hogy ennek az ellentétnek tartalmi és elvi elemeit ismertessük. Maga a *Memorandum* egy hosszabb történeti vázlattal indul, amelynek célja nyilvánvalóan az, hogy meggyőzze az olvasót a reformátori elvekben még érvényesülő és a „fajilag és nyelvileg nem egységes” hazai protestantizmus első századaiban még létező kölcsönös tiszteletről, ami a 19. századtól folyamatos, majd az 1920-as és 1930-as években drámai fordulatot vett az erőszakos magyarosítás következtében. A *Memorandum* megállapításai nem az általános közéletre vagy kultúrpolitikára irányultak, hanem kifejezetten a magyarországi evangélikus egyházat vádolta azzal, hogy ilyen elvek, elvárások és intézkedések mentén elnyomta a német gyülekezetekben élő német evangélikus-ságot. Ezt követően programot hirdetett, amely kiterjed a németiség igényeinek megfelelő lelkészképzés, egyházszerkezeti önállósodás és iskolakérdés kialakítására.

A *Memorandum* – azon túl, hogy több ponton hivatkozik rá – számos konkrét elemében és egészében is visszatükrözte a bécsi döntésekhez köthető, a német népcsoport helyzetére vonatkozó államközi egyezmény felfogását. Alapvető célja a „népi elv” prioritásának következetes érvényesítése az egyházon belül. Az aláírók állítása szerint „az az óriási veszély fenyeget, hogy népünk a jövőben az egyházban csak a múlt túlhaladt maradványát látja. Pedig német népünknek is szüksége van egyházra. (...) Nemcsak nyelvében kell prédikálni, hanem új gondolatvilágába, új problémák közé, egy szóval új történelmi valóságába kell a Krisztust beleállítani.”⁸ Bár az irat első bekezdéseiben hangsúlyozzák, hogy ez a német népiség nem feltétlenül jár együtt a nemzetiszocialista eszmével, a továbbiakban mégis egyre világosabban lehet erre következtetni: „Vannak olyanok, akik azt mondják, minden előzékenység hiábavaló, mert a német népcsoport mint az »egyházellenes« nemzeti szocializmus exponense a priori egyházellenes. Ezzel szemben meg kell állapítanunk, hogy – bár sokszor nehézségekkel – de mégis eredményesen dolgozik a németországi egyház is. Ez a munka azonban ott is csak úgy volt lehetséges, hogy az egyház teljes szolidaritásba lépett népével.”⁹ Hogy félreértés ne maradjon, e ponton említik – világos támogatással – a Deutsche Christen diktatúrához lojális

⁷ Harmati Béla: A „német Memorandum” (1940) és a Magyarországi Evangélikus Egyház (konferencia-előadás, 2009). <http://archiv.evangelikus.hu/teologia/nemet-memorandum/>.

⁸ SPIEGEL-SCHMIDT 1942, 7. o.

⁹ *Memorandum*, 10. o.

egyházának elhatárolódását „az ezt a szolidaritást megtagadó »szélső hitvallási front«, azaz a Hitvalló Egyház képviselőitől (Barth, Niemöller). Ezen a ponton a *Memorandum* összeállítói, ha nem is harcosan képviselték, de szélesre tárták a kapukat a Harmadik Birodalommal kötött egyezmény felfogása előtt, amely az egyházi összetartozás fölé nemcsak a népi elvet helyezte, hanem az evangéliumhoz hű kereszténységgel szemben a nemzetiszocialista meggyőződés szabadságát is.¹⁰ Ez a felfogás messzemenően érvényesült a Volksbund számos vezetőjében és agitátorában is, s ez vezetett több gyülekezetben is az egyházzal, a lelkészekkel és a hitélettel szembeni nyílt fellépéshez, ahogy ezt Kapi Béla püspök is jelezte 1941-ben megfogalmazott észrevételeiben: „A mai helyzetjelentés szerint a német politikai mozgalom sok gyülekezetre káros hatással volt. (...) Némely gyülekezetben üres a templom, mert délelőtt és délután istentisztelet helyett a »Verein«-be mennek a hívek. Ellentétet szítanak az egyházi vezetők és a nép között. Sőt az egyik jelentés szerint »tervszerű lázítás folyik a magyarérmű tisztviselők ellen.«”¹¹

A népi elv érvényesítéséről azon a felfogáson voltak a *Memorandum* szerzői, hogy három német esperesség – nyugat-dunántúli, dél-dunántúli és országos szórvány – szervezésével korlátozott autonómia, végső soron azonban egy önálló egyházkerület vagy német egyház létrehozása lenne a cél. Ezen a ponton mind Kapi Béla püspök, mind Wolf Lajos esperes (a későbbi Ordass Lajos püspök) éles kritikával véleményezte a javaslatokat: talán meglepő módon nem elsősorban egyházfegyelmi szempontból, hanem az egyházat súlyosan megosztó célja és az egyháztól idegen, külső elvek alkalmazása miatt. A népi elv keresztülviteléről gyakorlati tapasztalatot is szerezhettek időközben a Magyarországhoz visszacsatolt területek példáján. Wolf Lajos *Válasz* című írásában említi a „Szász Országos Egyház” döntését több erdélyi – köztük a kolozsvári – magyar gyülekezetéről, amelyeknek éppen a nemzeti hovatartozásra hivatkozva küldtek felszólítást, hogy elhagyva a szász egyházat, csatlakozzanak a magyar evangélikus egyházhoz. Hasonló bomlasztó elhatárolódási folyamat zajlott le a Bácskában élő német és szlovák gyülekezetek között is.¹²

A *Memorandum* más megvalósítandó célkitűzéseiben sem kevesebb a kritikus elem. A német gyülekezetek számára képzendő, illetve továbbképzendő lelkészek ügyében még nyíltabban mutatkozott meg mind a magyarországi evangélikusság megosztásának, mind a német nemzetiszocialista rendszerrel való együttműködés-

¹⁰ Elegendő itt a *Barmeni teológiai nyilatkozatnak* (1934), a német Hitvalló Egyház alapdokumentumának a szavait idézni: „Elvetjük azt a hamis tanítást, amely szerint az egyház igehirdetése forrásaként köteles lenne Istennek ezen egyetlen szaván kívül más tényeket és hatalmasságokat, jelenségeket és igazságokat Isten kinyilatkoztatásául elfogadni.” (I. tétel)

¹¹ KAPI 1942, 9. o.

¹² WOLF 1942, 7–8. o.

nek a szándéka. Az aláírók javaslata szerint a hallgatók az akkor négyéves teológiai képzés felét kötelezően valamely németországi teológiai fakultáson töltsék, „hogymegfelelő kiképzést kapjanak egy nemzeti szocialista közösségen belül – amilyenén a bécsi egyezmény értelmében a mi népcsoportunk is lesz – való lelkeszi szolgálataltra”.¹³ A már végzett lelkészeknek továbbképzésen kellene átesniük a birodalmi Deutsches Kirchliches Aussenamt szervezésében, amellyel a német egyház vagy egyházkerület eleve közvetlen kapcsolatban állna.

Az államközi szerződésben garantált német iskolai képzés jegyében az aláírók javaslatot tesznek arra, hogy az evangélikus egyház – „a német egyházközségek elemi iskoláinak a bécsi egyezmény értelmében német iskolákká való átszervezésén”¹⁴ túl – működő iskolái közül áldozzon fel kettőt erre a célra: a bonyhádi és a soproni iskolát. Wolf esperes és Kapi püspök mindkét iskola történetét és helyzetét részletesen bemutatva cáfolta az ezt megalapozó igényt, amely szerint mind alapításukban, mind fenntartásukban való részvételük feljogosítja a németséget erre az átvételre.¹⁵

Igen figyelemreméltó Kapi Béla püspöknek több, az egyes vádak és javaslatokat érintő észrevételein túl megfogalmazott, általános következtetése: „Propaganda veszi hatalmába iskolásgyermekünket. Horogkeresztes jelvényeket osztogatnak közöttük. (...) Az egyházi tisztviselőkkel szemben elégedetlenséget szítanak s mesterségesen fokozzák az egyébként is erősödő bizalmatlanságot.”¹⁶ Néhány bekezdésre kiterjedő értékelésében az egyház és a totalitárius ideológiák, diktatúrák konfliktusának alapvető területeit sorolta fel: behatolás az egyházi vezetők közé, a bizalmatlanság terjesztése, az ifjúság nevelésének az átvétele, a propagandagépezet gátlástalan kiaknázása – végeredményben az Isten igéje fölé helyezett népi, faji, ideológiai elvek pusztítása. A vádat, hogy az evangélikus egyház érvényesítette volna a magyarosítás törekvését önnön gyülekezeteivel szemben a múltban, ezért határozottan visszautasítja: „Amennyire valóság esetén helytelen lenne a Memorandum benyújtói által kifogásolt magyarosítási törekvés, éppen úgy kifogásolható az is, ha egy népcsoport faji és világnézeti érvényesülésének szolgálatába akarja állítani az egyházat.”¹⁷

¹³ *Memorandum*, 12–13. o.

¹⁴ Uo. 18. o.

¹⁵ WOLF 1942, 11. o. KAPI 1942, 15–17. o.

¹⁶ Uo. 9–10. o.

¹⁷ Uo. 12. o.

A reformáció és a nemzet

„A reformáció és a nemzet” megfogalmazás az 1939–1940-es munkaévre kiadott belmissziói munkaprogram egyik fejezetcíme, nyilvánvalóan megfogalmazza ezt a kortárs gyülekezetek életében egyre aktuálisabbá váló témakört.¹⁸ A magyar nemzetegyesítés sikereként megélt bécsi döntések, illetve az ezek nyomában végrehajtott katonai területfoglalások az etnikai alapú revízió bekövetkeztével nemcsak a német népi kérdés, hanem mindenekelőtt a magyar nemzeti kérdés formájában kerültek a kor középpontjába. Ennek nyomait mutatja az evangélikus egyházban született teológiai összeállítások és tanulmányok egész sora ezekből az évekből, amelyek közül kiemelkedik Sólyom Jenő egyháztörténész-professzor számos idevágó írása. Mind egyháztörténeti vonalvezetése, mind világos teológiai alapállása olyan áttekintést ad erről a súlyos egyházi polémiáról, amely a mai evangélikusság számára is biztos eligazodást jelenthet.

A *Keresztyén Igazság* folyóiratban 1939 őszén jelent meg *A magyarajkú evangélikusságról* címmel az egész tárgykört áttekintő írása.¹⁹ Nézőpontja világos: „A magyarság ma önvizsgálatot tart [...]. A magyar evangélikusság is késznek mutatkozik ilyen önvizsgálatra.”²⁰ A népi és fajvédő ideológiák képviselőinek kibontakozó és öntudatos harca idején kiindulása egy olyan egyházi önvizsgálat, amely az evangéliumi hivatás és összetartozás tekintetében tart „revíziót”, helyzetértékelést. Ennek különböző szempontjait összesen tizenkét pontba szedve az alábbi csomópontokban emeli ki.

Hazai összefüggésben először is helyesebb magyar ajkú, mintsem magyar evangélikusságról beszélni, mert „az evangélium mindenkinek a maga nyelvén hirdettesék”. Az egyház nem eshet abba a hibába, „amelyet a zsidótörvényekkel kapcsolatban sokszorosan elkövettünk – írja Sólyom –, hogy t. i. a tisztán egyházi szempontot a nemzet, a magyarság, az állam viszonylataira is alkalmazni ajánlottuk, nevezetesen, hogy a keresztséget, az egyház egyik szentségét az asszimiláció, a nemzethez tartozás, az állampolgári egyenlőség garanciájának akartuk elismertetni”. Az egyházhoz tartozás nem válhat tehát sem a népi asszimiláció, sem a népi (fajelméleti) disszimiláció játékszerévé. „Elvégre papjainknak nem etymologusoknak és fajbiológusoknak kell lenniök, hanem teológusoknak és igehirdetőknak. Az egyházban

¹⁸ Az 1939–1940-es *Belmissziói munkaprogram* hatrészes egyháztörténeti-teológiai összeállításának két legfontosabb szerzője a teológiai fakultás két egyháztörténész-professzora, Wiczian Dezső *A reformáció és a nemzet* és Sólyom Jenő *A reformáció egyházának szolgálata a nemzetek közt* címmel közölt tanulmányával.

¹⁹ SÓLYOM 1939a, 261–267. o.

²⁰ Uo. 261. o.

nincs helye családfakutatásnak. Mosolyogva kell félretennie útjából a vér szavára utaló kijelentéseket...”²¹

Nyilvánvalóan nehezítette ugyanakkor a helyzetet, hogy kívülről – akár a magyar politika és társadalom irányából, akár német irányból – jelentős nyomás alá került az egyház. „Felháborító és minden testvériséget megcsúfoló módon szólnak bele néha idegen országbeliek egyházunk munkájába, mert sejtelmük sincs evangélikusságunk népi összetételéről.” Ez a külső ideológiai befolyásolás súlyosan meg akarja osztani az egyházat etnikai alapon: „Az autonómia a valóságban heteronómia akar lenni, olyan önkormányzat, amely leplezi a kívülről irányítottságot, az idegen törvényt.” Ebben a politikailag kiélezett helyzetben az egyháznak tisztán meg kell maradnia a népi-nemzetiségi bomlasztó szándékokkal szemben, mivel „az egyház lemond egyetemességéről és missziói hivatásáról, ha elzárkózik azoktól, akik más nyelven hallgatják az igét. [...] a pusztulástól féltében tragikusan életét veszti.”²² A nemzetiségi alapú átszerveződés ugyanis egyszerre fenyegetné a vegyes összetételű gyülekezetek és családok természetes összetartozását, s nyilvánvalóan más felekezetek és szekták karjaiba taszítaná őket. Éppen a lutheri teológiából is az következik, hogy az ige hirdetésében az egyház nem a népi elvet, hanem az evangéliumot követi, s azt azon a nyelven hirdeti, amely a hallgatóknak leginkább a szívük szerint való. Ez pedig az evangélikus egyház közösségeiben a 20. század közepére az egymással együtt élő egyházalkotó nemzetiségek valósága: „...az evangélikus egyházközség sem a magyarok, a tótok, a németek egyházközsége, nem azoké olyan értelemben, hogy más nemzetiségű vagy más ajkú evangélikusoknak semmi közük ahhoz.” Ennek a káros, az egyház lényegétől elszakadó mentalitásnak a gyökereit „a felvilágosodás kettős rontásában” nevezi meg, amely „az egyházközséget összetévesztette az egyesületekkel [...] az evangélium szolgálatát összecsérélte a kultúrmunkával”.²³

Sólyom Jenő az egyházszervezés gyakorlati szempontjából is említ néhány tényezőt. Mindenekelőtt visszautasítja, hogy az igehirdetésben és a lelkipásztorolásban a közös népi hovatarozás lenne a döntő szempont lelkész és gyülekezet között. Az egyetlen elvárható követelmény, hogy a lelkész nyelvtudása feleljen meg a reá bízott gyülekezet szükségleteinek – a többi kölcsönös jóakarattal megoldható. Más terület, „átvett feladat” azonban az, ami erre az egyházi közösségre most ellentétes hatással rátelepszik: „az egyház úgynevezett kultúrmunkája” az iskolaügyben és az egyesületekben, ahol „a munka felől való rendelkezést meg kell osztania külső

²¹ Uo. 262. o.

²² Uo. 264. o.

²³ Uo. 263. o.

tényezőkkel: társadalommal, polgári községgel, állammal, felsőséggel”.²⁴ Éppen ez az a terület, amely átvett jellege miatt a legbonyolultabban kezelhető.

Végül kitér a revizionizmus lázában feléledő magyar nemzeti mozgolódás sokféle egyházi vetületére is. Mindenekelőtt határozottan kiemeli, hogy a hazai evangélikusság közösségét híven kifejező „magyar ajkú” jelző mellett tudatosítani kell a magyar evangélikusság létezését is. Ez két szempontból is sürgető és indokolt: egyrészt közvetlenül érinti a Magyarországhoz visszatérő erdélyi és felvidéki gyülekezetek jelentős részét, másrészt korrigálni kell az egyháztörténeti szakirodalom nyomán elterjedt téveszméket. „A szakirodalomban ugyanis általában az a megállapítás pusztít és dül, hogy a reformáció lutheri irányát – kezdeti átmenet után – a német és tót lakosság fogadta el, a magyarság pedig a kálvinizmushoz tért el. Ehhez képest érthetően külföldön is az a felfogás, hogy legfeljebb újabbkori magyarosítás révén állott elő magyar evangélikusság.”²⁵ Ebben az értelemben kell tehát tisztázni a kérdést egyrészt a trianoni békeszerződés után identitását formáló református történetírás felé,²⁶ másrészt viszont a Volksbund által hangoztatott evangélikus egyház elleni vaskos, történelmi asszimilációs vádakkal szemben.²⁷

Sólyom ugyanakkor világosan mérte fel az éledő magyar nacionalizmusban rejlő veszélyeket is: „...végzetes lenne számunkra, ha egyházunk életébe is átcsapna a törzsökös magyarság kellékeit kereső mozgalom.” Teológiai álláspontja szerint az evangélikus egyház állásfoglalása tisztán és következetesen megfogalmazható: „Vajjon nem hűtlenség-e egyházunktól, ha elzárkózik a magyarság olyan módon való szolgálatától, mint amilyent közönségesen elvárnak tőle? Nem az-e éppen a kötelessége, hogy magyarosítson minden eszközzel? Bátran kell felelnünk: nem.”²⁸

Ehhez a kijelentéshez természetesen hozzátartozott az egyház állami-politikai és társadalmi viszonyrendszerére vonatkozó elvi alapok részletes kifejtése is, amiről *Egyház és politika* címmel írt tanulmányt ugyancsak az 1939-es évben.²⁹ A 25 pontból álló témacsokorban lényegében minden közös, megkülönböztető és elválasztó szempontot megvizsgált, írása minden tekintetben méltó párhuzamosa a nemzetiszocialista diktatúra kritikájaként nemzetközi körben is számos helyen megfogalmazott tanulmányoknak és hitvallásoknak az állam és egyház, társadalom és egyház viszonyrendszeréről.

²⁴ Uo. 265. o.

²⁵ Uo. 266. o.

²⁶ Vö. SÓLYOM 1939b, 239–242. o.; 1943, 35–36. o.

²⁷ Vö. WICZIÁN 1939, 203–211. o.

²⁸ SÓLYOM 1939a, 266–267. o.

²⁹ Sólyom 1939c, 133–139. o. Az ebben a korszakban lezajló folyamat értékeléséről lásd még: BÉRES 2015, 132–133. o.

Sólyom Jenő hasonlóan világos álláspontra helyezkedett a német *Memorandum* vitájában is. *Népi elv és egyházi szervezet*, valamint *Egyházi szervezet és népi tényezők* című írásaiban³⁰ vezette le a területi elv érvényesülését az egyházszervezetben, amely ugyan nem következik az evangélikus hitvallásokból, de történelmi adottságként mégis meghatározta az evangélikus egyház történetét. Az ezzel szembe-helyezett népi elv, illetve az egyháznak a népi elv alapján történő átszervezésére vonatkozó követelés hitvallásos szempontból tehát semleges kérdés, „a népi elv ellenben hajlandó a már meglévő egyházi egység megbontására is”. Ebből következően „ma az evangélikus egyházjogban nem *elméletileg* ütközik össze a területiális elv és a népi elv”,³¹ amelynek érvényesülésével az egyházat megosztó jellege miatt le kell számolni. A német *Memorandum* kiadójának, Spiegel-Schmidt Frigyesnek e megállapításokkal szemben megfogalmazott hozzászólását részletesen kielemezve Sólyom megalapozottan állapítja meg: „Egyáltalában csak egyházpolitikai érvelésnek tudom minősíteni a Hozzászólásban található teológiai eszmélkedést”,³² s ezzel a kritikus teológiai következtetéssel teljessé teszi a Kapi Béla és Wolf Lajos által megfogalmazott közegyházi állásfoglalásokat.

Sólyom Jenő professzor komplex – egyháztörténeti, teológiai és egyházjogi – precizitással megalapozott álláspontja tehát egy kritikus történelmi korszakban, a magyarországi evangélikusság gyülekezeteinek, közegyházi életének és egyházvezetésének szegezett sorsdöntő kérdésekben dolgozta ki az egyházi hitvalló álláspont teológiai alapjait. Ekkor született írásai a mai egyházi tájékozódást is alapvetően segítik mind a bécsi döntések nyomán, a világháború éveiben kialakult történelmi és egyházi helyzet megértésében és értékelésében, mind a 20–21. század totalitárius eszméivel és diktatórikus törekvéseivel szembeni keresztény egyházi értékrend megfogalmazásában.

Felhasznált irodalom

Barmeni teológiai nyilatkozat (1934). *Theologiai Szemle*, 27. évf. 1984. 3. sz. 169–175. o.

BÉRES Tamás: A keresztény nemzetfogalom emergenciájának jelentősége az általános nemzetfogalom meghatározására tett kísérletekben. In: *Keresztény egyetemesség és nemzettudat*. Szerk. Tonhaizer Tibor. Pécel, 2015. 131–139. o.

HARMATI Béla: A „német Memorandum” (1940) és a Magyarországi Evangélikus Egyház (konferencia-előadás, 2009). <http://archiv.evangelikus.hu/teologia/nemet-memorandum/>. (Megtekintés: 2016. március 2.)

³⁰ SÓLYOM 1940a, 61–65. o.; 1940b, 351–362. o.

³¹ SÓLYOM 1941, 64–65. o. Ennek részletesebb egyháztörténeti kifejtését lásd: SÓLYOM 1942, 240–245. o.

³² SÓLYOM 1942, 361. o.

- KAPI Béla: *Megjegyzések az „Evangélikus német gyülekezeteink égető kérdéseinek megoldásáról” írt „Memorandumra”*. Győr, 1942.
- KORÁNYI András: Három nyelv – három evangélium? Nemzetiség és nemzettudat történelmi összefüggései a magyarországi evangélikusságban. In: *Keresztény egyetemesség és nemzettudat*. Szerk. Tonhaizer Tibor. Pécel, 2015. 73–82. o.
- SÓLYOM Jenő: A reformáció egyházának szolgálata a nemzetek közt. In: *Belmissziói munkaprogram 1939–1940*. MEE, Győr, 1939a. 230–235. o.
- SÓLYOM Jenő: Egyház és politika. *Keresztyén Igazság*, 6. évf. 1939b. 8. sz. 133–139. o.
- SÓLYOM Jenő: Egyháztörténelmi revíziót! *Keresztyén Igazság*, 6. évf. 1939c. 8. sz. 239–242. o.
- SÓLYOM Jenő: A magyarajkú evangélikusságról. *Keresztyén Igazság*, 6. évf. 1939d. 9. sz. 261–267. o.
- SÓLYOM Jenő: Népi elv és egyházi szervezet. *Lelkipásztor*, 18. évf. 1940. 61–65. o.
- SÓLYOM Jenő: Az egyházi szervezet és népi tényezők. *Lelkipásztor*, 19. évf. 1941. 351–362. o.
- SÓLYOM Jenő: Nemzeti egység és egységes vallás. *Keresztyén Igazság*, 9. évf. 1942. 11. sz. 240–245. o.
- SÓLYOM Jenő: A magyar evangélikusság. *Keresztyén Igazság*, 10. évf. 1943. 2. sz. 35–36. o.
- SÓLYOM Jenő (szerk.): *Tanuljunk újra Luthertől! Dr. Sólyom Jenő (1904–1976) válogatott írásai*. Luther Kiadó, Budapest, 2004.
- SPANNENBERGER, Norbert: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944*. München, 2002. (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 22)
- SPIEGEL-SCHMIDT Frigyes: *Memorandum evangélikus német gyülekezeteink égető kérdéseinek megoldásáról*. Győr, 1942.
- WICZIÁN Dezső: A reformáció és a nemzet. In: *Belmissziói munkaprogram 1939–1940*. MEE, Győr, 1939. 203–211. o.
- WOLF (Ordass) Lajos: *Válasz „Evangélikus német gyülekezeteink égető kérdéseinek megoldásáról” írt „Memorandum”-ra*. Budapest, 1942. = Ordass Lajos: *Válogatott írások*. Szerk. Szépfalusi István. Bern, 1982. 58–69. o.